

նւր բացատրեցից զբազմու-
թիւն նետիցն: Իւ առ
յոյժ յիմարութեան իբրեւ
զգազան մի կատարի յար-
ձակեցաւ ի վերայ աշխար-
հին Հունաց:

պարճից խորհրդանոցին,
չարին հնարիմացութեան,
եւ առ յոյժ յիմարու-
թեանն հարեալ ցանկու-
թեամբ, խորհրդին դիմօք,
իբրեւ զգազան մի կատա-
ղեալ սկսաւ յարձակել ի
վերայ աշխարհիս հայոց:

Louvain.

J. MUYLDERMANS

Մ Խ Ի Թ Ը Ր Գ Օ Յ

(Շարտանակութիւն):

«Իւ եթող նա յարձան եւ
յիշատակ գերեզմանի գիրս ի-
մաստախոհս՝ յօգուտ իմաս-
տասիրաց» (Վիր., էջ 115):

Մխիթար Գօշի թողուցած երկասիրու-
թիւններու մասին հետեւեալ բաժանումով կը
խօսիմ:

1. Դատաստանագիրք:
2. Պատմութիւն:
3. Մեկնութիւն Նրեմիայի:
4. Առակք:
5. Մանր երկեր:

1. Դատաստանագիրք: Իրաւամբ կա-
րելի է ըսել թէ Մխիթար¹ իր անունն անմա-
հացուցած է՝ թողլով ապագայ սերնդեան դա-
տաստանի կամ իրաւունքի գիրք մը, ուր նկատի
առնուած է հայկական եկեղեցական եւ գլխա-
ւորաբար աշխարհական իրաւունքը: Հոս չեմ
ուզեր զբաղել այդ գրութեան աղբիւրներու եւ
շարժառիթներու հարցովը, քանի որ ինքն ար-
դէն մանրամասն թուած է իր աղբիւրները եւ
յառաջ բերած այն պատճառները, որոնք զինքը
բարոյապէս ստիպած են նման գործի մը լծուե-
լու: Նոյնպէս աւելորդ կը դատեմ անոր բովան-

դակութեան վրայ ծանրանալ, վասն զի գիրքն
արդէն հրատարակուած է եւ ծանօթ է գիտա-
կան աշխարհի: Զեմ ուզեր վերջապէս քննական
վերլուծումը տալ այդ երկին, քանի որ արդէն
քիչ թէ շատ անցած է քննութեան բովէն: Միայն
այս կը շեշտեմ թէ Գօշի այս գործն ուշագրաւ
դիրք մը գրաւած է մեր մատենագրութեան մէջ՝
ունենալով հանդերձ պակասաւոր կէտեր: Պէտք է
աչքի առջեւէ չհեռացնել սա պարագան: Գան-
ձակեցի վարդապետը խոպան եւ անմշակ երկիր
մըն է, որ կը թեւակոխէ, անիկա չունի նախա-
կարապետ առաջնորդ մը: Նա կոչուած է ըլլալու
առաջնորդ, ինքը՝ աստուածային գիտութիւն-
ներու հետամուտ վարդապետ մը: Նա խելահաս
է իր հմտութեան մակարդակին, հասու է իրին
դժուարութեան: Կը դանդաղի հպատակիլ Ստե-
փաննոս Աղուանից կաթողիկոսին եւ ուրիշներու,
որոնք զինքը անընդհատ կը ստիպեն այս գործ-
քին նուիրուիլ: Կը հնազանդի, կ'աւարտէ գիր-
քը, իր անատակութեան համոզումը սակայն չի
փարատիր: Օրինակ մը Ստեփաննոս կաթողիկոսին
կը նուիրաբերէ անկէ ջերմապէս խնդրելով՝ որ
զայն քննութեան ենթարկէ եւ եթէ պակասա-
ւոր գտնէ առանց վարանելու բառնայ զայն մէջ-
տեղէն եւ թէ ինքը պատրաստ է անյապաղ իր
քօմի եղած օրինակը (գուցէ նախնականը) հրոյ
ձարակ տալ:

Հազիւ կը ծանօթայ երկս՝ կարճ ժամանակի
մէջ Հայոց քով կը տարածուի սա խորագրի տակ՝
«Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք
Հայոց», ամբողջական կամ մասնական արտա-
գրութեամբ. պարագաներու համեմատ կը հա-
մոռտուի ալ: Այնուհետեւ ան կ'ըլլայ հայկա-
կան ատենին եւ հայ որդւոյն վճռին գիրքը: Անոր
համեմատ կը շարժին աղգային եկեղեցական ու
քաղաքական դատաւորները: Հայն ուր կ'երթայ
հոն կը տանի իր դատաստանագիրքն ու ամէն
ճիգ կը թափէ անոր համեմատ դատելու եւ
դատուելու:

Այսպէս ծագում կ'առնուն Դատաստանա-
գրքիս բնագրական տարբերակներն (ասոր մէջ
մեծ դեր կը կատարեն նաեւ օրինակողները) եւ
խմբագրութիւնները: Այսպէս երեւան կու գան
թարգմանութիւնները: Այս ամէնուն նկատմամբ
ընդ հուպ:

Մխիթար Գօշ իր Դատաստանագրքին
ճննդեան եւ զարգացման պատմութիւնն ըրած է
այդ գրքին մէջ հիւսած յիշատակարաններովը:
Ասոնց ոմանց բովանդակութիւնը տեսանք Մխի-
թարի կենսագրութեան մէջ: Հոս յառաջ կը

¹ Ստեփաննոս Ռոշբա իր ժամանակագրութեան մէջ
հակառակ դարերու վկայութեան յանուն Մխիթարայ ծա-
նօթ Դատաստանագրքին հեղինակ կը նշանակէ Յովսէփ
անուն անձ մը. կը գրէ՝ «Հայրն Յովսէփ ի Դուռնոյ անա-
պատէն հրամանաւ Տ. Ստեփաննոսի Աղուանից կաթուղի-
կոսին, յաւուրս մեծի Ռուբինի Նիքիկոյ իշխանին պրեպո-
զիատաստանագիրքն Հայոց, զեկեղեցականաց եւ զաշխար-
հականաց խառն ի խուռն եղեալ»: Ռոշբա հեղինակն ու
յորդորդն իրարու հետ շփոթած է:

բերեմ անոր Ստեփանոս Կաթողիկոսի գրած հետեւեալ տողերը, զորոնք նա իր Գատաստանագրքին վերջը պատշաճ համարած է զետեղել: Այս կտորը Չեռագիրներու մէջ ցանցառ կը տեսնուի:

“Փառք փրկչին մերոյ Յիսուսի, եւ ընդ նմին Հաւր եւ Հոգւոյն Սրբոյ, որ ետ զդադարումն աստանաւր տալ Գրոցս Գատաստանի: Զի թէ եւ յառաջագոյն ասացաք գրելով զսակաւ յիշատակարանն, եթէ աւարտումն սորա ոչ է, սակայն այժմ մեք հանգուցանել կամեցաք գրելով ըստ կարի, ոչ խափանելով զայլոց, որք կամին գրել եւ յաւելուլ եւ թէպէտ յամի յորում սկսաք, գրեցաք զեդեալ չափս դատաստանի, սակայն յաղագս հալածանացն, որ եհաս մեզ յընտանի եւ ոչ յաւտար, յապաղեաց գրել զյիշատակարանս զայսոսիկ: Զսուրբ եւ զաստուածարեալ Գլխոյդ Եկեղեցեաց Հայաստանեայց եւ հանուրց կարգաց պետի անուանակրութեամբ Տեառնդ մերոյ հոգեւորի եւ լուսաւորչին մերոյ սրբոյ կոչման եւ աթոռոյ ժառանգաւորի, զհարկ հոգեւոր հրամանի նուաստս յամենայնի ամենայնիւ Մխիթար ընկալայ, զոր վասն գրոցս էր դատաստանի ի ձեռն եղբաւր եկելոյ ի ձէնջ, որ երբեմն ընդ մեզ զեգերեալ ի վարժս եւ յիւրոցն շարժեալ փափագանաց ի ձեռնագրութիւն տեսչութեան, զոր եւ բարւոք դատեալ ի կորովի ձեր տեսութենէ դարձաւ ի ձէնջ խափանեալ յիւրոց խորհրդոցն, թէպէտ եւ այլուր զիւրն ելից ախտ, սակայն իրաւացի կարծեցի յապաղել յայս հրաման մնալ եւ գրոյ, զի մի ցոյց ինչ կարծիցիմ զիմ առնել վաստակ սակաւ, այլ փութացայ եւ անվեհեր կատարել զայս գործ հոգեւոր ըստ իմում կարի խոշոր նիւթով եւ գրով, քանզի ժառանգութիւն իմ եղեւ եւ անձեռնհասութիւն ի սկզբանէ ընդ միտ ածելով եւ զայս թէ հաճելի ձեզ լիցի, դիւրին է փոխել ի նիւթ մագաղաթեայ գրչաւ ճարտարաւ, ապա թէ ոչ բաւական է մեզ յաշխատութիւնս սնուիս եւ այս կորուստ նիւթոյ, աղաչեմ պարապմամբ եւ մտադիր ընթերցմամբ քննել զախտաժէտ մտաց իմոց զերկսդ, զի եւ ես միշտ ընդ կարծիք քահամանաց լինելով եւ հալածեալ ի խնդրողէն զԳատաստանացդ գիրք փութով եւ տառապանաւք գծեալ յանկեցի եւ սյնորիկ աղագաւ սիրելի եղեւ ինձ համառաւտիւ բան իբր պատճառ ինչ տալ իմաստնոց եւ հակիրճն բան ամփոփելով սովոր է զմիտս յայանիս եւ աշխատասիրաբար երեւելի լինել: Եւ արդ եթէ ինչ գտցի հաճելի ձեզ, Տեառն շնորհ, իսկ եթէ

ոչ այն մերոյ տգիտութեան է, անպարտ ի պարսաւանացն շնորհ կացցէ, զի եւ ոչ ես իսկ ձեռնամուխ եղէ արտաբոյ աղղման շնորհի եւ եթէ բնաւին անագուստ յեկեղեցին իցէ եւ պատճառ գայթակղութեան՝ հրոյ տացես ճարակ եւ հրամայիցես եւ որ առ մեզ է աւրինակ զնոյն առնել եւ անխափան ձերդ կացցէ հրաման, թէպէտ եւ մերքս ընթերցեալ վարդապետք՝ հաճեալ ընկալան, Աստուծոյ վարկանելի է զձերդ վճիռ եւ մի անփոյթ առնիցէք այլոց վեհից եւ զայդ դնել գործ, զի յոյժ եպերիմք յայլասեռեց ոչ ունելով դիրս Գատաստանի, (Քէշիշեան, Ցուցակ Զեռ. Զմամուի, Թ. 226):

Պատշաճ կը համարիմ յառաջ բերել նախագրութեան մէջէն հետեւեալ կտորն եւս, որմէ կը տեսնուի թէ ինչ պարագաներու տակ գրուած է երկս. “Զի հասարակ եւ ի վեր քան զհասարակ զսխալանացն ունիմ զպատճառ, նախ զբիծս անձինս որ զներգործութիւնն խափանէ զհոգւոյն, եւ ապա զախտս մարմնոյն եւ զի յայտ անվարժութիւնն համարէն է սեռի եւ յատկի, եւ դարձեալ անպարապութիւն, զի ընդ ստեամբ ախտաժէտիւ զմանկունս ունէի բանի եւ զպանդիտութիւն եւ զանտեղութեան եւ զանտեղեկութիւն գրչութեան եւ զհակառակութիւն ներքնոց եւ արտաքնոց զգայութեանց տկարութիւն եւ զմարտս դիւաց եւ զպակասութիւն գործեաց գծագրութեանց եւ զաղքատութիւն մատենից, զորոց զնիւթս հաւաքել ի դէպ էր բանից: Ապա թէ ընտանի ազգիս բարոյիւք սխալանացն լինիլը պարսաւիչ եւ ոչ ուղղիչ, գիտելով գործ հայկազնեայցս զայդոսիկ, միանգամայն զչափ անձին, անմեղադիր ձեզ այդոցիկ լինիմք: Ապա թէ սիրով մերոյս պատահիք բանից եւ խնամիչ կամօք զթերին ընուսջիւր...”, Բաստամեան, Գատաստանագիրք, էջ 69:

Զնուագիրներ: Շատ բնական է որ Գօշի Գատաստանագրքէն շատ մը օրինակներ գրուէին դարէ դար, քանի որ անոր բովանդակութիւնը կեանքի ամենէն մէկ էական հարցին շուրջը՝ իրաւունքի վրայ կը դառնար: Այսօր գրեթէ ամեն անուանի մատենադարան իսկ՝ իր հաւաքածոյին մէջ՝ եթէ ոչ մի քանի հատ գեթ ունի ձեռագիր մը այդ գրութեանէն:

Իջմիածնի բաղմահատոր Մատենադարանին մէջ կը գտնուի 8 ձեռագիր Թ. 448, 489, 490, 492, 749, Սարգիս եպ. Ջալալեանի եւ Կարապետ եպ. (Ախալցխայի) ձեռագիրները եւ Սինոդի կանոնագրքի մէջ ամփոփուած Գատաստանագիրքը: Ասոնց ամենուն մասին ընդարձակ

խօսած է Բաստամեան Գօշի Դատասանագրոց հրատարակութեան մէջ: Ճշդիւ իբրեւ լաւագոյն օրինակ կը նշանակէ թ. 492 շեռագիրը, որ թէ՛ հին է եւ թէ՛ լաւ բնագիր մը կը բովանդակէ: Պարիսի մատենադարանն ունի 4 շեռագիր, մին օրինակուած Վենետիկի շատ հին շեռագրի մը վրայէն, որուն մասին մի քիչ յետոյ: Վենետիկի Մխիթարեանց Մատենադարանին մէջ կան հետեւեալները՝ թ. 205, որ Էջմիածնի թ. 492 շեռագրին հետ կը համընթանայ եւ անոր պէս հին շեռագիր մըն է (մագաղաթեայ), թ. 479, 581 եւ 803¹, առջի երկուքը Էջմիածնի Սինոդի Դատաստանագրքին կը հետեւին: Բաց ասոնցմէ մի քանի շեռագիրներ ալ պէս թ. 239, 436 եւն ունին կարեւոր կտորներ Դատաստանագրքէն: Ոչ նուազ հետաքրքրական բնագիր մը եւ խմբագրութիւն մը ունի Վինն. Մատ. ի թ. 100 շեռագիրը, որ սակայն Դատաստանագիրքը ամբողջական չի բովանդակեր: Ունի միայն նախագրութեան առջի գլուխները:

Վենետիկ Մխիթարեանց Մատենադարանին մէջ պահուած են եօթ ձեռագիր (ինծի ծանօթ)², երկուքը նօտագիր, իսկ միւսները բողոքագիր, ոմանց գրութեան ժամանակը նշանակուած է, այսպէս 22է, ՈԼԳ(?), Ուլէ եւ ՌՃԾԷ: Ասոնցմէ մէկուն վրայ կ'ուզեմ մի քանի տող գրել: Հ. Ալիշան Բագմավէպի մէջ (1848, էջ 117) գրած է յօդուած է մը՝ «Յաղագս իսկագիր եւ նախագաղափար օրինակի գրոցն Դատաստանի Մխիթարայ Գօշի», խորագրով: Այս յօդուածին մէջ կը խօսի իրենց Մատենադարանին մէկ շեռագրին վրայ, որ ըստ իրեն գրուած է ՈԼԳ թուականին եւ է ինքնագիր բնագիրը Գօշի: Իբրեւ ապացոյց յառաջ կը բերէ հետեւեալները, նախ հոն գտնուած մի քանի յիշատակարանները, որոնց համեմատ Վախտանգ իշխանաց իշխանի եւ անոր կողակցին նորոգութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ կը մաղթուի եւ կ'ըսուի «Տէր Աստուած վայելել տացէ աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Վախտանկայ որդւոյ Հասանա ի կամս իւր զգիրքս դատաստանի անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուիրան սորին»: Երկրորդ՝ գրչին հետեւեալ կարճ «յիշես-ջեք» ներքէն, «Ձանպիտանս յամենայնի գրիչս յիշման արժանացոյ», «Ձգրիչ գծիս եւ զարարիչ Դատաստանացս եւ զստացող սուրբ կտակիս յիշել աղաչեմ», «Քրիստոս Աստուած ողորմեա

ստացողի գրոցս եւ գրողի ի գալստեան քում, ամէն»: Երրորդ կ'ըսէ թէ՛ եթէ օտար մըն է գրիչը այս շեռագրին այն ատեն «Հարք Աղուանից կաթողիկոսաց» ին առջեւ պէտք էր յաւելուլ «Սորին Մխիթարայ» բառերը: Չորրորդ՝ «Այլ եւս օտար հարեւանցի բանք, զոր ոչ իշխէր գրել այլ ոք էր որ գրէրն եւ այլ ոք որ թելագրէրն, զոր օրինակ՝ Մարգասպան քուն, աւաղ զդատապարտեալս... օրհնութիւն քեզ Քրիստոս, որ ոչ կապեալ եմ ի կին ոչ արձակեմ»: Հինգերորդ՝ «Տիրագոյն հաւաստիք ձեռին Մխիթարայ լինելոյ գրութեան եւ այսց բանից եւ համարէն գրոց, այս է զի համանման են եւ տառք սրբագրութեանց, որ նորին հեղինակին են եւ անժխտելի փաստս ընծայեն նախագաղափար լինելոյ օրինակիս այսմ՝ գրոցն դատաստանի» եւ յառաջ կը բերէ այլ եւ այլ սրբագրութիւններ բառերու եւ խօսքերու եւ զարտուղութիւններ այս օրինակին:

Բաստամեան որ այս շեռագիրը տեսած է եւ խօսած է Վենետիկ Ալիշանի եւ ուրիշներու հետ կը գրէ «Գնալով Իտալիա՝ ես միջոց ունեցայ զննել Վենետիկում Մխիթարեաների Ս. Ղազարու վանքի գրադարանի մէջ Մխիթարի Դատաստանագրքի այն օրինակը որից արտագրել էր Հ. Եսայեանը Փարիզի օրինակը¹...: Դա բաւական հին օրինակ է եւ գրած է մագաղաթի վերայ, բայց երբեք կարելի չէ ընդունել... Թէ իբր նոյն իսկ Մխիթարի ինքնաձեռագիր օրինակ լինի նա եւ գրած 1184 թուին, որովհետեւ ինչպէս ես վերը բացատրեցի եւ ինչպէս պարզ ասում է ինքը Մխիթարը իր նախագրութեան մէջ նա այդ թուականում միայն սկսեց գրել իր Դատաստանագիրքը» (Դատաստանագիրք Գօշի, էջ 111):

Այս մասին իմ կողմանէս հետեւեալները պաշտօնաւ կը համարիմ յաւելուլ: Եթէ վերոյիշեալ յիշատակարանները Մխիթարի գրչէն են՝ այն ատեն պէտք էին ուրիշ օրինակներու մէջ գտնուիլ իբրեւ հարադատ արգիւնքներ, ինչպէս նախագրութեան մէջ գտնուածները կան: Պէտք էր այս օրինակին մէջ ամփոփուած տեսնել Գօշի առ Ստեփանոս Աղուանից կաթողիկոս խօսքերը, որ Զմմառի հին օրինակին մէջ կը գտնուին եւ որոնք հարադատութեան անհերքելի կնիք մը ունին²: Երկրորդ գրչին

¹ Երբեք ալ հայ եկեղեցական կանոնագրքի մէջ ամփոփուած:

² Ըստ Բաստամեանի 12 ձեռագիր:

¹ Թ. 55, որուն համար կ'ըսէ օրինակած է ինքը Վենետիկի 1184 թուած շեռագրէն:

² Վերջին դարու օրինակներու մէջ այս յիշատակարանը չկայ եւ չէ ալ կարելի միշտ սպասել, վասն զի հաստա-

« յիշեցնելը, ներէն Մխիթարայ ինքնագիր Ձեռագիր ըլլալուն ապացոյց մը կարելի չէ հետեւեցնել, մանաւանդ թէ հետեւեալը կարծեմ թէ ատոր կը հակառակի: « Զգրիչ գծիս եւ զարարիչ Դատաստանացս եւ զստացող սուրբ կտակիս յիշել աղաչեմ »: Այս խօսքը այսպէս կը հասկնամ « Գրեբուս գրողը (կամ օրինակողը) եւ Դատաստանագրքիս հեղինակն ու սուրբ կտակիս ստացողը յիշել կը խնդրեմ »: Պէտք է հոս երեք անձ զանազանել: Երրորդ օտար գրիչ մը ամենեւին պէտք չունէր « Նորին Մխիթարայ » աւելցնել: Շարք Աղուանից կաթողիկոսացին առջեւ, քանի որ այդ Դատաստանագրոց մէջ իբր յաւելուած ներմուծուած է (եւ Զմմառի վանքի Ձեռագրին մէջ յիշատակարանով մը խօսքը այդ մասին կը դարձուի): Զորրորդ Վենետիկի հին Ձեռագրին մէջ հոս հոն յիշուած հարեւանցի խօսքերը՝ մանաւանդ լուսանցքին վրայ գրուած սա խօսքերը « Օրհնութիւն քեզ Քրիստոս, որ ոչ կապեալ եմ ի կին, ոչ արձակեմ », այդ Ձեռագրին ոչ թէ հարազատութեան այլ անհարազատութեան կրնան ապացոյց ըլլալ: Ինչպէս կարելի է Մխիթարայ լրջութիւնն ու իմաստութիւնը այդ խօսքերու հետ համաձայնեցնել: Ինչպէս մէկը որ դատաստանի, մանաւանդ թէ ըսենք կեանքի կանոններ կ'ուսուցանէ այնպէս կ'արտայայտուի: Եթէ հեղինակին խօսքերն են, ինչու ուրիշ Ձեռագիրներ չեն ստանձած: Հինգերորդ ապացոյցն ալ այս է՝ սրբագրութիւններ՝ հարազատութեան ապացոյց չեն: Ինչպէս կրնար Մխիթար Գօշ համարձակիլ այսպիսի սրբագրութիւններով աղտոտած գիրքը մը իշխանաց իշխանի մը ձօնել, ան որ Ստեփանոս Աղուանից կաթ.ին համար օրինակ մը կը հայթայէ, կրնար իր բարերարին ալ նոյնն ընել:

Ուրիշ կէտ մ'ալ: Ալիշան կը գրէ թէ (Բաղմ. 1848, էջ 118) Ձեռագրիս նիւթն է բամբակեայ թուղթ, մինչդեռ Բաստամեան, ինչպէս վերը տեսանք, մագաղաթեայ է, կ'ըսէ¹: Ես Ձեռագիրը չեմ տեսած, սակայն միայն սա խորհրդածութիւնը կը միտիմ ընելու: Ինչպէս Գօշ իր նախնական գրութիւնը մագաղաթի

տական ընդունելու՝ մասին է, սակայն պէտք էր Վենետիկի այդ հին օրինակին մէջ ըլլալ, ինչ որ անկէ այս Ձեռագիրն կամ ատոր նախնականը գրուած եւ Ստեփանոսի զօրուած կը համարուի:

¹ Կրօնակից եղբայրներէս միոյն նամակով մը Վենետիկէն Հ. Վահան Գովհաննիսեան կը հաւաստէ թէ այդ ձեռագրին նիւթը թուղթ է եւ թէ իրենց միաբաններէն մին Գօշի Դատաստանագրքին վրայ ուսումնասիրութիւն մը կը պատրաստէ: (Յանկալի է անոր հրատարակութիւնը:)

վրայ կը գրէ, երբ կաթողիկոսին ձօնուած օրինակը թղթի վրայ գրուած է:

Զմմառի Մատենադարանն ալ ունի Մխիթար Գօշի դատաստանագրքէն Ձեռագիրներ՝ Թ. 202 եւ 226: Վերջինը շատ ընտիր ձեռագիր է: Գրուած է 1240 ին բամբակեայ ողորկ թղթի վրայ, բոլորագիր: Նշանակուած է տէրն ու ստացողը եւ է՝ Վրթանէս Արքեպիսկոպոս: Թղ. 308բ կա՝ « Տէր Յիսուս Քրիստոս ի վայելումն տացէ Տեառն Վրթանիսի արքեպիսկոպոսի եւ հոգեւոր վերադիտողի եւ բազմաց բարիս շնորհողի եւ մոլորելոց դարձուցչի եւ մեղուցելոց մխիթարչի, ՈՅԹ. (= 1240): Ձեռագիրս թէ բովանդակութեան, թէ շարադասութեան եւ թէ լեզուի կողմանէ տարբերութիւն ունի Բաստամեանի հրատարակութեան: Համառօտութեան համար հոս մի առ մի այդ տարբերութիւնները չեմ նշանակեր եւ մանաւանդ թէ աւելորդ կը համարիմ այդ քայլն առնելու, վասն զի կը յուսամ թէ օր յառաջ Հ. Մ. Քէշիշեանի Զմմառի ձեռագրաց ցուցակը տպագրութեամբ հանրութեան մատչելի կը դառնայ: Հոն մանրամասն ցուցակագրուած է Գօշի այդ ձեռագիրը:

Ձեռագիրներ կը գտնուէին դեռ Պոլիս, Մոսկուա (Վաղարեան ճիմարանին մատենադարանին մէջ) Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքն եւն եւն¹: Վերջնոյս մասին տեսնել « Արշալոյս Արարատեան », 1862 թ. 688, յօդուածին վերնագիրն է՝ « Գիւտ դատաստանական կամ քաղաքական օրինաց եւ գրոց յազգի մերում », Յ. Տէր Գովհանեանէ:

Հրատարակութիւնը Գօշի դատաստագրքին ըրած է Բաստամեան՝ « Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրը Հայոց, իրաւաբանական հետազօտութիւնք, հանդերձ ծանօթութեամբք, Վահան Ծ. Վ. ի Բաստամեանց », ի Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի 1880 = ՌՅԼ: Հրատարակութիւնը կատարուած է հոգատարութեամբ, համեմատութեան առնուած են ցիր ցան Ձեռագիրներ, որոնք Էջմիածնի, Պարիս, Վենետիկ եւ Վիեննա կը գտնուին: Առջեւ Բաստամեան 180 էջ յառաջարան մը ղետեղած է եւ շօշափած է դա-

¹ Հմմտ. նաեւ Սմբատեանց Մ. արքեպ.՝ Նկարագիր Երնջակայ սուրբ Կարապետի վանից եւ շրջակայից նորին, Տփլիս 1906, էջ 121. Սրբանշատեանց, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 349: Երկու ձեռագիր ալ Սեբաստիա կը գտնուէին. Հմմտ. Գուշակեան՝ Գուշակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա:

տատանագրքին հայող այլ եւ այլ հարցեր: Հմտ. գրքի մասին «Հանդէս Ամսօրեայ» 1891, էջ 179:

Թարգմանութիւններ: Մխիթար Գօշի մահէն մի քանի տանեակ տարի վերջ Նիւիկիոյ մէջ Սմբատ Գուգստապլ կամ սպարապետ կը հեղինակէ իր Օրինագիրքը: Ասոր երկրորդ մասին խորագիրն է «Օրէնք եւ կանոնք ընդհանրական եկեղեցականաց եւ աշխարհայնոց, Ֆրանկաց եւ ամենայն ազգաց ի մի հաւաքեալ»: Այս Գօշի Գատաստանագրքի աշխարհաբար կամ ռամկօրէն (հատընտիր) թարգմանութիւնը կամ խմբագրութիւնն է:

Գարեբու գծիսմ ընթացքին երբ Հայերը կը ստիպուին հեռանալ իրենց հայրենի հողերէն եւ օտար երկիրներու մէջ հասարակութիւններ կազմել, այն ատեն պէտքին համեմատ կամ ամբողջական կամ աւելի ստէպ հարկ կ'ըլլայ մասնական թարգմանութիւններ կատարել հայ Գատաստանագրքի. այսպէս մէջ տեղ կ'ենեն լատիներէն, թաթարերէն¹, ռուսերէն, վրացերէն եւ լեհերէն թարգմանութիւններ նոյն գրքին:

Հարկ է կարճաօտ խօսիլ այս թարգմանութիւններու օտար աշխարհներու մէջ ունեցած ազդեցութեան մասին, քանի որ արդէն գոհացուցիչ ուսումնասիրութիւններ այդ հարցերով զբաղած են: Յիշենք մի քանին՝ Dr. F. Bischoff, Das alte Recht der Armenier in Polen ի թերթին Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, 1857, Nr. 28, 33, 37, 39. Dr. Kohler, Das Recht der Armenier ի թերթին Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 1888, VII, էջ 385—436²: Հ. Ղ. Յովնանեան՝ Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, ուսումնասիրութիւնը եւ քաղաքներ. Վիեննա 1897, Ա. Մասն, էջ 201—232: Այս գրութիւններու մէջ յիշուած են ուրիշ շատ մը ուսումնասիրութիւններ. չենք ուզեր հոս զանոնք կրկնել: Հմտ. դեռ վարը «Ուսումնասիրութիւններ»:

Կարեւոր են հետեւորդ յօդուածներն եւս՝ «Քանի մը շեռագրաց վրայ տեղեկութիւն»:

¹ Մեր մատենագրանին մէջ ունինք լեհահայերու համար կատարուած թաթարերէն թարգմանութենէն օրինակ մը (Թ. 468), Հմտ. Տաշեան, Ցուց. Ձեռ. Մատ. Մխիթ. ի Վիեննա, էջ 943:

² Այս երկունքն ալ թարգմանած է Հ. Գ. Գալէմբեան: Նախ «Հանդէս Ամսօրեայի» մէջ տպուած են եւ ապա անկէ արտատպուած ի միասին կը կազմեն «Ազգային Մատենագրան» շարքին Ա. հատորը (Վիեննա 1890):

«Հայաստան» լրագիր, 1847, Թ. 10—63, ուր Գօշի եւ Լամբրոնացւոյ իրաւաբանական գրքերու մէջ շփոթութիւն եղած է եւ «Մարաշու վանքին Գատաստանագիրքը» (Ալիշան), «Բաղմավէպ», 1848, էջ 40—44:

Ուսումնասիրութիւններ: Չուզեցինք Մխիթարի Գատաստանագրքի բովանդակութեան եւ ուրիշ մի քանի հարցերու վրայ երկար խօսիլ, վախճալով կրկնաբանութենէ, որովհետեւ անոնց մասին կատարուած են շատ մը քննութիւններ: Յառաջ բերենք ասոնցմէ մի քանին: Բաստամեան՝ Մխիթար Գօշի Գատաստանագիրքը Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, այս մասին արդէն խօսուեցաւ — Բաստամեան՝ «Ամուսնութիւնը ըստ Հայոց եկեղեցական իրաւաբանութեան» ի թերթին «Փորձ», 1880, VI, էջ 147—167, VIII—IX, 51—90, X, 34—73, XI—XII, 137—164, 1881, IV, 51—78, V—VI, 19—45: — Սամուէլեան Խ. «Մխիթար Գօշի Գատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը, փորձ ուսումնասիրութեան», Վիեննա, 1911: — Karst J. Armenisches Rechtbuch, I. Bd. Sembadischer Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmenisches Rechtsbuch nach der Venediger und Etschmiadziner Version unter Zurückführung auf seine Quellen, Strassburg (Venedig) 1905. — Մանուանդ՝ Karst J., Sembadischer Kodex aus dem 13. Jahrhundert in Verbindung mit dem Rechtbuch des Mechitar Gosh (aus dem 12. Jahrhundert) unter Berücksichtigung der jüngeren abgeleiteten Gesetzbücher erläutert. Անդ, 1905¹. Այսքանը բաւ է: Աւելին ցանկացողը կը հրաւիրեմ Հ. Ակիսեանի յօդուածին՝ «Ակնարկ մը հայ իրաւանց պատմութեան վրայ եւ Յ. Կարստի նոր երկասիրութիւնները» (Հանդէս Ամսօրեայ 1907, էջ 339 եւ 358) ուր կարգաւ շարուած են այն ուսումնասիրութիւնները, որոնք հայ իրաւունքով զբաղած ատեն շօշափած են նաեւ Մխիթարայ Գատաստանագիրքը:

Արժէքը: Մխիթարայ Գատաստանագրքի մասին լուրջ յաջ պէտք է երկու խօսք ալ ընել անոր արժ. ի նկատմամբ: Այս մասին համակարծիք եմ Բաստամեան վարդապետին²:

¹ Յստէլ՝ թարգմանութեանց առթիւ յիշուած դրութիւններն ալ:

² Բաստամեան՝ Գատաստանագիրք (Յառաջաբանութիւն հրատարակողի), էջ 179—180:

եւ յառաջ կը բերեմ անոր հետեւեալ տողերը՝ նկատած Գօշի ամբողջ գործքը «Պարզ է որ մեր հեղինակը ծանօթ չէ եւ չէ ուսումնասիրել իրաւաբանական գիտութիւնը հիմնաւոր կերպով, ծանօթ չէ այդ գիտութեան մատենագրութեան հետ, ծանօթ չէ հռովմէական եւ բիւզանդական իրաւաբանութեան հետ: Բայց եւ այնպէս ոչ ոք չէ կարող պախարակել եւ դատապարտել նորան իւր բոլոր իրաւաբանական թերութիւններին եւ պակասութիւններին պատճառով, այլ պէտք է միշտ երախտապարտ լինել նորան, վասն զի նա գոնեայ հոգացել է գրով արձանագոցանել մեր ժողովրդի մէջ մնացած հինօրեայ իրաւաբանական կամ դատաստանական աւանդութիւնների եւ սովորութիւնների բեկորները: Եւ եթէ նորա Գատաստանագիրքը այժմ չէ կարող դիմանալ գիտական քննութեան իբրեւ մի իրաւաբանական երկասիրութիւն, դա մեզ համար այնու ամենայնիւ շատ թանկագին դանձ է իբրեւ միակ իրաւաբանական գրուածք ազգային մատենագրութեան մէջ: Գատաստանագրքի պակասութիւններու եւ ասով անոր արժէքին նուազման պատճառները սա երկուքն են: Նախ ինչպէս այլուր ըսինք, նա առջեւն օրինակ եւ ուսուցիչ չէ ունեցած, ինքն առաջինն է որ այսպիսի կարեւոր գործքի մը ձեւնամուխ եղած է: Երկրորդ ժամանակի պարագաները չեն թոյլատրած, որ նա այլ եւ այլ պրպտումներ ու խուլարկութիւններ ընէ: Առաջին պատճառը հանրածանօթ է, երկրորդին կը համոզուինք եթէ նկատենք անոր ժամանակաշրջանին Հայաստանի պատմական թատերաւայրն ու մանաւանդ անոր անհատական կացութիւնը:

(Շարունակելի:)

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ԽՍԼԱՄԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Շարունակելի:)

[ԸՆԴԴԵՄ ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ ԱԶԳԻՆ ՏԱՃԿԱՅ, ՈՐՔ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՆ ՆԵՌԻՆԵՆ, ԵՒ ՆՈՐ ՀԵԹԱՆՈՍՔ, ՀԵՐԶՈՒՆԾՈՎՆ ԱՐԻՈՍԻ ԵՒ ԿԵՐԵՆԹՈՍԻ*]

[Ն]ախ. Զի ուրանան զերրորդութիւն անձանցն¹:

Երկդ. Զբարի եւ զշար յԱստուծոյ ասեն: Երրդ. Ուրանան զմարդեղութիւն բանին: Զորդ. ԶՔրիստոս ոչ խոստովանին Աստուած, այլ մարդ սոսկ եւ փեղամբար:

Հինգդ. Զամենայն Սուրբ գիրս, այսինքն՝ զՀին եւ զՆոր կտակարանս, ոչ ընդունին:

Վեցդ. Զոմն մարդ² փեղամբար ասեն:

Եւթդ. ԶՅարութիւն մարմնական ասեն:

Ութդ. ԶՀրեշտակս եւ զհոգիս մահկանացու ասեն:

Իննդ. Անարգեն զնշան խաչին եւ զպատկերս սուրբս:

Տասնդ. Զպեղծ կենդանիս ոչ ընտրեն, այլ³ անխտիր ուտեն:

Մետասանդ.⁴ Զգինին հարամ՝ ըմբեն:

Երկսանդ.⁴ Հանապազ ջրով ողորին եւ սրբութիւն համարին:

Երեքսանդ.⁴ Կրճատեն, որ է սունաթիւն⁵:

Զորեքսանդ.⁴ Պահք ոչ ունին, ոչ զհինն եւ զնորս⁶:

Հինգսանդ.⁴ Զհայրէն⁷ ոչ ուտեն:

Վեշտանդ.⁴ Զի անօրէնք են եւ կարծեն զինքեանս օրինաւոր գող:

Եւ այլ եւս բազում հայհայութիւն⁸ ունին, զորս անարժան համարիմ յիշել. այլ այսչափ միայն ի պատասխանիս նոցա: Եւ թէպէտ ոչ գոյ բաժին հաւատացելոյ ընդ անհաւատին, եւ ոչ լուսոյ ընդ խաւարի⁹, որպէս գրէ Առա-

* Մեր օրինակն չունի ո եւ է վերնագիր: Այս վերնագիրը գրինք ըստ ԱԻ:

¹ Ա. զերրորդութիւնն անձանց:

² Ա. զՄահմետ:

³ Ա. այլ զամենայն:

⁴ Ա. Տասն եւ մի, Տասն եւ երեք, Տասն եւ քառ, Տասն եւ հինգ, Տասն եւ վեց, Տասն եւ յոթ:

⁵ Ա. սունաթիւն:

⁶ Ա. ոչ զհինն եւ ոչ զնորս:

⁷ Ա. զհայրէն:

⁸ Ա. հայհայութիւնս:

⁹ Ա. քաւար. եւ անաւարտ Աստուծոյ ընդ մահկանացի կամ մեկնեաց, որպէս ունին այլ օրինակք:]